

The Bilateral Encounter of Iranian Social Classes with Muslim Arabs in the Early Islamic Centuries

Mahdi. Farhoudfar^{1*}, Seyyed Hadi. Mirmahmoudi¹

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Theology and Islamic Studies, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran

* Corresponding author email address: Mahdifarhoudfar65@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Farhoudfar, M. & Mirmahmoudi, S. H. (2026). The Bilateral Encounter of Iranian Social Classes with Muslim Arabs in the Early Islamic Centuries. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(2), 1-17.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The process of the Iranian society's encounter with Muslim Arabs essentially constituted an interaction between two cultural systems—Iranian and Islamic—which ultimately shaped a new cultural-civilizational destiny for the Iranian people. This study, employing a descriptive-analytical method, addresses the significant question of how different social strata within Iranian society responded to the dominance of Muslim Arabs over Iran, and how each class interacted with the conquerors. The findings indicate that various social classes in Iran exhibited distinct patterns of engagement with Muslim Arabs; the elite strata, in order to preserve their status and interests, more rapidly turned toward interaction and cooperation with the Arabs, while the lower classes gradually gravitated toward Islam through the acquisition of social rights and increased familiarity with authentic Islamic teachings, particularly through the channel of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). On the other hand, the early Arab rulers initially sought to utilize influential social groups to facilitate governance and maintain control over the Iranian lower classes; however, over time, these interactions expanded, and under the framework of Islamic civilization, both groups evolved into a relatively unified entity at the cultural and civilizational level.

Keywords: Sasanian classes, Iranian society, Muslim Arabs, upper classes, lower classes

EXTENDED ABSTRACT

The encounter between Iranian society and Muslim Arabs in the early Islamic centuries represents one of the most transformative civilizational junctures in Iranian history, characterized not merely as a military conquest but as a complex interaction between two distinct cultural systems—Sasanian Iranian and Islamic-Arabic—resulting in the gradual emergence of a new socio-cultural synthesis. The stratified nature of Sasanian society, marked by rigid hierarchical divisions and limited social mobility, played a decisive role in shaping the differential responses of various social classes to the Arab conquest. In this context, the study explores how structural inequalities embedded in the Sasanian order influenced both resistance and accommodation patterns among Iranian social strata. The lower classes, long subjected to systemic deprivation and exclusion, perceived the Islamic message of egalitarianism and social justice as an attractive alternative, while the elite classes initially resisted but later adopted pragmatic strategies of cooperation to preserve their socio-political status (Katouzian, 1993). Furthermore, the broader historiographical discourse indicates that this encounter cannot be reduced to a binary opposition of domination and submission; rather, it must be understood as a dynamic process involving negotiation, adaptation, and selective integration across different segments of society (Moftakhari, 2004).

The study adopts a descriptive-analytical methodology to examine the bilateral interactions between Iranian social classes and Muslim Arabs, emphasizing both structural conditions and agency-driven responses. By analyzing historical narratives, administrative transformations, and socio-political developments, the research reconstructs the mechanisms through which different classes engaged with the new ruling order. Previous scholarship has addressed aspects of cultural interaction, elite collaboration, and the spread of Islam in Iran, yet a comprehensive class-based analysis remains underdeveloped. Studies on the role of prominent Iranian families in facilitating cultural integration highlight the mediating function of elite groups in bridging the Iranian and Islamic systems (Bayat & Khosravi, 2010), while research on transitional periods underscores the depth of socio-cultural transformations during the shift from late antiquity to the Islamic era (Moftakhari, 1997). Additionally, investigations into Iranian participation in the Arab conquests reveal the multiplicity of motivations—ranging from coercion to opportunism—that influenced collaboration with the conquering forces (Dehghanpour & Masoumi, 2012).

The structural framework of Sasanian society provides a critical backdrop for understanding these interactions. The rigid class system, consisting of priests, warriors, scribes, and commoners, was reinforced by ideological and religious justifications that limited upward mobility and concentrated power within hereditary elites (Christensen, 1989). This system imposed heavy fiscal burdens on productive classes while exempting aristocratic groups from taxation, thereby intensifying social inequalities (Ibn Miskawayh, 2000; Ravandi, 2003). Such disparities contributed to widespread dissatisfaction among lower strata, creating conditions conducive to receptivity toward the Islamic order, which emphasized social equality and reduced hierarchical rigidity. Moreover, the religious sanctification of the class system further entrenched divisions, making its eventual dissolution under Islamic rule a significant factor in the broader process of social transformation (Pourdavoud, 1998; Zarrinkoub, 1998).

The responses of elite classes to the Arab conquest evolved from initial resistance to pragmatic accommodation. Political and military elites, whose power was closely tied to the Sasanian state, initially sought to defend the existing order but gradually shifted toward cooperation as the inevitability of Sasanian collapse became apparent. This strategic adaptation enabled them to retain influence within the new administrative framework, particularly through their expertise in governance and bureaucratic

organization. Arab rulers, recognizing the administrative capabilities of Iranian elites, incorporated them into the emerging Islamic state apparatus, thereby facilitating continuity in governance and enhancing the efficiency of imperial administration ([Mohammadi Malayeri, 1995, 2000](#)). At the same time, the integration of Iranian elites into Arab structures contributed to the gradual fusion of cultural and political practices, reinforcing the hybrid character of early Islamic civilization.

Military elites, particularly the warrior class, played a pivotal role in the transition process. Their initial resistance was driven by loyalty to the Sasanian state and vested interests in maintaining the existing order; however, prolonged warfare, internal disintegration, and shifting power dynamics led many to defect and join the Muslim forces. This phenomenon significantly facilitated the Arab conquest, as local knowledge and military expertise provided by Iranian defectors enhanced the operational effectiveness of the conquering armies. Historical accounts document instances of large-scale defections, including the incorporation of thousands of Iranian soldiers into Muslim ranks, which contributed to the rapid expansion of Islamic rule in the region ([Al-Baladhuri, 1988](#); [Al-Tabari, 1967](#)). The motivations behind such shifts included exhaustion from continuous warfare, attraction to the ideological appeal of Islam, and pragmatic considerations related to survival and status preservation ([Ibn al-Athir, 1965](#); [Ibn Isfandiyar, 1987](#)).

The lower classes, comprising peasants, artisans, and marginalized groups, exhibited a different pattern of engagement characterized by gradual alignment with the new order. Initially disillusioned with the inequalities of the Sasanian system, they were drawn to the promises of social justice and equality inherent in Islamic teachings. However, their relationship with the Arab rulers was not uniformly harmonious; discrepancies between Islamic ideals and administrative practices sometimes led to dissatisfaction and resistance, manifested in various social and political movements. These dynamics underscore the complexity of the conversion process, which was neither immediate nor uniform but rather evolved over time through increased familiarity with Islamic teachings and socio-political realities ([Abbasi, 2012](#); [Spuler, 1994](#)).

In conclusion, the bilateral encounter between Iranian social classes and Muslim Arabs in the early Islamic centuries was a multifaceted and dynamic process shaped by structural inequalities, pragmatic adaptations, and ideological transformations. The interaction between elites and conquerors facilitated administrative continuity and cultural integration, while the gradual alignment of lower classes contributed to the broader Islamization of Iranian society. Ultimately, these interactions led to the emergence of a new civilizational synthesis in which Iranian and Islamic elements were intricately intertwined, forming the foundation of a unified cultural and political identity that transcended earlier divisions.

مواجهه دوسویه طبقات اجتماعی ایران با اعراب مسلمان در قرون نخستین هجری

مهدی فرهودفر^{۱*}، سید هادی میرحمودی^۲

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Mahdifarhoudfar65@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

فرهودفر، مهدی، و میرحمودی، سید هادی. (۱۴۰۵). مواجهه دوسویه طبقات اجتماعی ایران با اعراب مسلمان در قرون نخستین هجری. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۲)، ۱۷-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

فرآیند مواجهه جامعه ایرانی با اعراب مسلمان در حقیقت مواجهه دو نظام فرهنگی ایران و اسلام می‌باشد که سرنوشت فرهنگی-تمدنی جدیدی برای ایرانیان رقم زد. این نوشتار با روش تحلیلی توصیفی به این مساله مهم پاسخ می‌دهد که مواجهه طبقات مختلف جامعه ایرانی در برابر سلطه اعراب مسلمان بر ایران چگونه رقم خورد و هر یک از طبقات چگونه با فاتحان تلاقی داشتند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، هر یک از طبقات جامعه ایران با اعراب مسلمان مواجهه متفاوتی داشتند؛ طبقات برجسته ایرانی، برای حفظ موقعیت و منافع خود سریعتر به تعامل و همکاری با اعراب روی آوردند و طبقات فرودست نیز تدریجاً با کسب حقوق اجتماعی و همچنین شناخت بیشتر نسبت به معارف اصیل اسلام از روزنه اهل بیت (علیهم‌السلام)، بدان روی‌آور شدند. در سویی دیگر حاکمان عرب نخست سعی در به کارگیری از طبقات متنفذ، جهت سهولت اداره سرزمین‌ها و سیطره بر طبقات فرودست ایرانی داشتند؛ اما کم‌کم، این قرابت‌ها توسعه یافت و در سایه تمدن اسلامی، هردو گروه به‌مثابه قوم واحد در مقیاس فرهنگی و تمدنی درآمدند.

کلیدواژگان: طبقات ساسانی، جامعه ایرانی، اعراب مسلمان، طبقات فرادست، طبقات فرودست.

مقدمه

ورود اسلام به ایران و برخورد طبقات مختلف مردم ایران در مواجهه با آن و نیز سیر طبیعی گروش ایرانیان به اسلام از جمله مهم‌ترین مسائل تاریخ اسلام در ایران است. در جامعه طبقاتی ایران آن عصر مواجهه هر یک از طبقات ایرانی با اسلام گاه متفاوت از سایر طبقات بوده است؛ از این رو برای روشن شدن ابعاد مسئله و رسیدن به پاسخی مناسب در این زمینه؛ باید نحوه مواجهه ایرانیان با اسلام به شکل طبقاتی بحث و دنبال شود. همکاری ایرانیان با اعراب فاتح مساله‌ای دوسویه و دارای نقاط مبهم و غیر آشکار است. هر قشر از جامعه طبقاتی ایران به نحوی با اعراب تقابل و تعامل داشتند. حال سوال اصلی این جاست که مواجهه دوسویه طبقات اجتماعی ایران در برابر سلطه اعراب مسلمان، چگونه رقم خورد. به عبارت دیگر چه پیش زمینه‌هایی موجب و مؤثر گردید که برخی از طبقات اجتماعی ایران به برقراری رابطه تعاملی با اعراب مسلمان روی آوردند و از سویی دیگر کدام زمینه‌ها و عوامل موجب به وجود آمدن مواضع تقابلی برخی دیگر از طبقات اجتماعی ایران با اعراب مسلمان شد. پاسخ اینکه هر طبقه بنابر مقتضیات و ملاحظات خاصی که عموماً در جهت تأمین منافع و جایگاه خویش می‌دیدند، با اعراب مسلمانان مواجه می‌شدند. از این رو طبقات متنفع سیاسی اجتماعی، زمانی که هیمنه اقتدار ساسانیان هنوز به گوش می‌رسید تاجای ممکن با اعراب به ستیز پرداختند؛ اما به محض اینکه احساس کردند شیشه عمر دولت ساسانی ترک برداشته، بلافاصله با محافظه‌کاری به سوی فاتحان متمایل گشتند. از سویی دیگر طبقات فرودست شهری و روستایی که از نظام طبقاتی ساسانی بهره‌ای جز محرومیت نداشتند (Katouzian, 1993)، با دیدن جذابیت‌های دین جدید (مانند عدالت، مساوات و...) و بعلاوه سرعت خیره‌کننده گسترش فتوحات در سرزمین‌های ایران و بیزانس، از دولت ساسانی رویگردان شدند؛ اما در ادامه چون اعراب مسلمان را در عمل به بسیاری از این وعده‌ها ناکام یافتند، به تقابل و ستیز روی آوردند که در قالب جنبش‌های مختلف ملی، اسلامی حتی شیعی قابل بررسی است؛ از این رو هر جا بیرق مخالفت با سیستم خلافت مخصوصاً در دوره اموی برافراشته می‌شد، ایرانیان اولین حاضران و یاوران این جنبش‌ها بودند. با بررسی چرخش استراتژیک طبقات مختلف ایرانی در مواجهه با اعراب، می‌توان بر جنبه‌های مجهول این ارتباط دوسویه، پرتوهایی از روشنایی افکند. لازم به ذکر است این نوشتار برای روشن‌تر شدن ابعاد این مسئله و کشف جنبه‌های مجهول آن، به بررسی رویارویی اعراب مسلمان با طبقات مختلف جامعه ایرانی نیز پرداخته‌است. اینکه مواجهه اعراب مسلمان با طبقات مختلف ایرانی چگونه بود؟ اعراب مسلمان با چه رویکردهایی به مواجهه با طبقات مختلف ایرانی پرداختند؟ این مواجهه در چه شرایط و به چه عللی به همگرایی و در چه صورت و شرایطی به واگرایی بین آنان انجامید؟

پیشینه

پیش از این چند مقاله در خصوص چگونگی مواجهه ایرانیان با اسلام و سلطه‌ی اعراب مسلمان نگارش یافته؛ لیکن تا بحال نوشتاری جداگانه درباره کیفیت مواجهه طبقات مختلف جامعه ایرانی اعم از طبقات فرادست، فرودست و میانی و تغییرات و جابجایی‌های به وجود آمده میان طبقات ساسانی پس از ورود اسلام و سلطه اعراب مسلمان بر ایران نگارش نیافته است.

مقاله‌ی «جامعه ایرانی در مواجهه با اعراب مسلمان» به اوضاع و احوال جامعه ایران در مواجهه با قوم جدید و آیین جدید و نیز وضعیت فرهنگی و اجتماعی پیش آمده در شرایط جدید جامعه ایران و بالاخره نحوه‌ی مواجهه‌ی دو نظام فرهنگی متفاوت یعنی فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی با یکدیگر، پرداخته است (Moftakhari, 2004).

مقاله‌ی «نقش خاندان‌های برجسته ایرانی در فرآیند تعامل دوفرهنگ ایرانی/اسلامی تاسده چهارم هجری» به علل و چگونگی همکاری و همراهی، طبقات و خاندان‌های برجسته ایرانی با اعراب مسلمان و نیز نقش فعال این تعامل‌ها در ایجاد پیوند و همگرایی بین سایر طبقات

جامعه ایران با نظام و آیین جدید، پرداخته است. این پژوهش اهل بیوتات و سایر طبقات ممتاز جامعه‌ی ایران را نقطه‌ی اتصال بین دو نظام فرهنگی ایران و اسلام برمی‌شمارد (Bayat & Khosravi, 2010).

«ایران در دوره انتقال (گذرا از عهد باستانی به دوره اسلامی)» این مقاله نیز با نگاهی باز و آزاد اندیش به روند تغییرات و تحولات فرهنگی- اجتماعی به وجود آمده در دوره‌ی پرتلاطم و عمیقاً اثرگذار تاریخ ایران یعنی دوران گذر از عهد باستان به عصر اسلامی را مورد کنکاش قرار داده است (Moftakhari, 1997).

مقاله‌ی «نقش ایرانیان در فتح ایران بدست اعراب از آغاز تا پایان سده‌ی نخست هجری قمری (گروه‌ها، انگیزه‌ها و انواع همکاری)» به همکاری‌های مردم ایران از طبقات مختلف آن، با لشکر اعراب فاتح در جریان حمله‌ی اعراب مسلمان و نیز علل و انگیزه هر یک از گروه‌ها و طبقات در این همکاری و همچنین به نقش و اهمیت این همکاری‌ها در سهولت سقوط امپراتوری ساسانی پرداخته است (Dehghanpour & Masoumi, 2012).

«مواجهه جامعه ایرانی در برابر سلطه اعراب مسلمان در سده‌های اول و دوم هجری» این مقاله در نگاه کلی به چگونگی مواجهه‌ی اولیه جامعه‌ی ایرانی با سلطه‌ی اعراب مسلمان و نیز به چرایی همگرایی، همراهی و همکاری ایرانیان با اعراب مسلمان پرداخته است (Khosravi & Bayat, 2008).

مقاله‌ی «بررسی مقایسه‌ای روند زمانی و جغرافیایی گسترش دین اسلام در ایران» روند زمانی و جغرافیایی گروش به اسلام در میان ایرانیان و روند تغییر کیش در ایران را مورد بررسی قرار داده است. اینکه کدام مناطق پیشگام‌تر در پذیرش اسلام بودند و زودتر به آیین جدید گراییدند و کدام گروه یا مردم کدام مناطق دیرتر به اسلام درآمدند (Tahmasbi, 2016).

ضرورت بحث

چگونگی مواجهه دو نظام فرهنگی ایران و اسلام در دوران عمیقاً اثرگذار قرون نخستین اسلامی، یکی از مهم‌ترین مسائل مطرح در تاریخ ایران می‌باشد، که مورخان و صاحب نظران در این زمینه هر یک به نوبه خود در حد توان خویش، به کنکاش یک یا چند بعد از ابعاد این مساله پرداخته‌اند. یکی از جنبه‌های این مساله که از آن غفلت شده، چگونگی مواجهه و برخورد هر یک از طبقات مختلف جامعه ایران ساسانی با سلطه‌ی اعراب مسلمان و آیین جدید می‌باشد؛ که پردازش به آن می‌تواند بسیاری از سوال‌های بی‌پاسخ در این زمینه را آشکار نماید. مثلاً اینکه آیا برخورد تمامی طبقات با اسلام و اعراب مسلمان مساوی و هم شکل بوده و یا هر کدام از طبقات به علل و انگیزه‌های مختلف برخوردهای متفاوتی با اعراب مسلمان و در مقیاس بالاتر با نظام فرهنگی جدید داشته‌اند.

طبقات اجتماعی جامعه ایران دوره ساسانی

در نظام فراگیر طبقاتی عصر ساسانی، مرز بین طبقات شدیداً کنترل می‌شد و هیچ‌کس (حتی با وجود کاردانی و لیاقت) حق ورود به طبقه بالاتر را نداشت. مردم جدا از هفت خاندان شاهی، به چهار طبقه تقسیم می‌شدند. «طبقه اول موبدان، طبقه دوم، سرداران (ارتیشتاران)، طبقه سوم دبیران (مستخدمین ادارات) و در نهایت، طبقه آخر اکثریت ضعیف اعم از روستاییان و پیشه‌وران شهری بودند.» (Christensen, 1989)؛ «که از آن میان چهار طبقه مذکور، جزو طبقات مؤلّد جامعه بودند و بار سنگین مالیات‌های گوناگون را بردوش می‌کشیدند.» (Ravandi, 2003) اشراف مالیاتی نمی‌پرداختند (Ibn Miskawayh, 2000) «شگفت‌آور آن که این نظام طبقاتی جنبه الهیاتی نیز داشت! و دستورالعملی از سوی اهورامزدا پنداشته می‌شد! به این صورت که آتشکده آذرگشسب در آذربایجان، مخصوص پادشاهان و ارتیشتاران، آتشکده آذر فرنیغ در کاریان فارس مخصوص موبدان و آتشکده آذر برزین مهر در ریوند خراسان، خاص برزیگران بود.» (Pourdavoud, 1998; Zarrinkoub, 1998)

سلطه اعراب مسلمان بر ایران و پیامدهای آن

افزایش گروش به اسلام در میان ایرانیان، پس از پایان دوره گسترش جغرافیایی تمدن اسلامی، حتی در بین افرادی که در مراحل اولیه سرسختانه مقاومت کرده و از پذیرش اسلام سرباز می‌زدند، نمایانگر آگاهی و شناخت تدریجی ایرانیان از اسلام و عمیق‌تر شدن سطح معرفت ایشان نسبت به ابعاد مختلف آموزه‌های اسلام از سوی تمامی طبقات جامعه ایران آن دوران بود (Spuler, 1994). رفته‌رفته به‌صورتی گسترده‌ای از دین فاتحان استقبال شد، مشکلات دین قبلی و جذابیت‌های دین جدید و نیز تأکید اسلام بر نفی نظام طبقاتی و بی‌پیرایگی احکام و آداب اسلامی در این تحول فرهنگی بسیار موثر بودند (Abbasi, 2012). با این حال برخی رفتارهای فاتحان عرب، نومسلمانان را از اسلام دور می‌کرد. در این شرایط طبقات فرادست جامعه ایرانی با علم به اینکه توان هم‌وردی نظامی با اعراب حاکم را ندارد، به‌ناچار راهبرد تعاملی برگزیدند (Khosravi & Bayat, 2008). از سویی دیگر طبقات فرودست ایرانی چاره‌کار خود را در همراهی با قیام‌هایی می‌دیدند که شعارهای برابری سرمی‌دادند.

مواجهه دوسویه طبقات اجتماعی ایران در برابر اعراب مسلمان

طبقات برجسته جامعه ایرانی در یک مواجهه دوسویه نخست موضع تقابلی درپیش گرفتند؛ اما پس از شکست‌های پی‌درپی ساسانیان تدریجاً به همزیستی مسالمت‌آمیز و همگرایی فکری و سیاسی با قوم فاتح عرب دست‌یافتند. ناآشنایی اعراب با کشاورزی و همچنین شرایط اقلیمی ایران و نیز شیوه‌های تعامل با زارعان (اکثریت مردم ایران)، موضوعی کاملاً درخور توجه است؛ چه اینکه فاتحان عرب تحت تأثیر خوی بدوی خویش، پیشه کشاورزی را در شأن خود ندیدند؛ از این‌رو به ناچار با کشاورزان ایرانی به تنظیم درست مناسبات خود پرداخته و گروه واسطه‌ای که به آنان و شیوه‌های کارشان آشنایی داشتند را به کار گرفتند؛ این طبقه دهقانان و دبیرانی بودند که در سیستم اداری ساسانیان اشراف درجه دوم محسوب می‌شدند (Tahmasbi, 2016). با گسترش قلمرو در ایران و روم و افزایش وسعت سرزمین‌های اسلامی، احساس نیاز به ایجاد تشکیلات اداری به‌وجود آمد. از سویی دیگر امکان «استفاده از تجربه طبقات فرهیخته ملل مغلوب از جمله ایرانیان، که از تجربه‌های ارزشمندی در اداره امور دیوانی برخوردار بودند فراهم‌گشت» (Mohammadi Malayeri, 1995, 2000).

اهل البیوتات (ویسپوهران و خاندان‌های شاهی)

جایگاه اهل بیوتات در دوره ساسانی

ساسانیان اصول ملوک‌الطوایفی را از اشکانیان به‌ارث برده‌بودند. طبقات اعیان یعنی ویسپوهران شامل هفت‌خاندان کهن ایرانی^۱ بودند (Pirnia, 1996). ساسانیان نخستین دودمان‌ها بود و مقامات دولتی به‌شکل وراثتی نسل به نسل به این هفت دودمان می‌رسید. هفت خاندان از حیث نسب هم‌رتبه خسروان بودند، یا به نقلی ویسپوهران پس از شهریاران در رتبه دوم جای داشتند؛ ازاین‌رو تاجی کوچک‌تر از شاهان بر سر می‌گذاشتند (Christensen, 1989). شاه، ملکه خود را از میان دختران این هفت‌خاندان انتخاب می‌کرد (Pirnia & Eqbal Ashtiani, 2001).

پس از فروپاشی ساسانیان بدیهی‌است که خاندان‌های شاهی از صحنه رفته باشند (Khosravi & Bayat, 2008). با این وجود نفوذ دهقانان و اشراف محلی در بین رعایا باقی‌ماند. همچنین، «موبدان و سایر طبقات نجبای شاهی که در رأس هرم نظام طبقاتی ساسانی جای داشتند، کنار زده‌شدند و با پیوستن دهقانان، دبیران و نخبگان نظامی ایرانی به اعراب و درکنار اشراف عرب، طبقه اشراف جدیدی پدیدآمد» (Moftakhari & Zamani, 2002). «هرچند در این دوره بنابر روحیه برابری اسلامی دیگر نمی‌توان از طبقه به‌مفهوم متصلب و سخت آن در دوره ساسانی، سخن گفت» (Dehghanpour & Masoumi, 2012).

^۱. «خاندان اول ساسانیان، دوم کارن پهلوی، سوم سورن پهلوی، چهارم اسپاهبذ پهلوی، پنجم اسپندیاز پهلوی، ششم مهران و هفتم خاندان زیگ بود.»

جایگاه اهل بیوتات بعد از ورود اسلام

سرنوشت غالب اهل بیوتات بعد از سقوط ساسانیان چیزی جز این فرمایش قرآن نبود: «إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَافَهُمْ آدِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ» (نمل، ۳۴/۲۷) ایشان که تا قبل از این مصداق بارز «أَعْرَافُهُمْ آدِلَّةً؛ بالاترین طبقات» بودند از اریکه قدرت به زیر کشیده شدند و جایگاه خود را در تحولات بعدی به طبقات پایین تر از خود همچون دهقانان و دبیران واگذار کردند. کار ایشان تا جایی پیش رفت که اسم و نسب خود را دگرگون ساختند، برخی از آنان اصل و نسبت خویش را به اعقاب اعراب یعنی حضرت ابراهیم (ع) رساندند. آنان تلاش داشتند هویت اصلی خویش را برای در امان ماندن از طمع و تعدی اعراب پنهان دارند (Al-Masudi).

اختلاط و آمیزش اعراب با ایرانیان و پیدایش نسلی دورگه که پدران عرب و مادران ایرانی داشتند، در کنار استفاده از نام‌ها، القاب و کنیه‌های عربی توسط ایرانیان به انگیزه همگرایی و همنوایی و کسب موقعیت بهتر موجب شد؛ خاندان‌های اصیل ایرانی یعنی «ویسبذان» با سقوط ساسانیان، در جریان تحولات اجتماعی بعدی به طور کامل محو شوند و از جامعه ایران رخت‌بربندند (Bayat & Khosravi, 2010). برخلاف دهقانان و دبیران که در پایین ترین رده خاندان‌های شریف جای داشتند و اشراف درجه دو بودند؛ سرنوشت سایر طبقات فرادست جامعه ایرانی همچون، موبدان و ارتشتاران که رکن اصلی دولت ساسانی بودند نیز، غالباً همین گونه رقم خورد. ناگفته نماند ارتشتارانی که با لشگر فاتحان همراهی کردند (البته رده‌های پایین ترشان)؛ را باید از این قاعده مستثنی دانست.

حضور برخی از اهل بیوتات در دوره اسلامی در قالبی دیگر

پس از ورود اسلام، برخی اهل بیوتات در قالبی جدید وارد صحنه سیاسی شدند و با نفوذ در مدیریت امور دیوانی، نقش ارزنده‌ای در حفظ و انتقال سنت‌های ایرانی و نیز موارث فرهنگی و تمدنی به امپراتوری جدید اسلامی داشتند (Ibn Hawqal, 1938). مسعودی (۳۰۳ق/۹۱۵م) آورده: «نزد یکی از اهل بیوتات، کتاب بزرگی مشتمل بر اخبار پادشاهان، و سیاست‌های پارسیان دیدم که در سایر کتاب‌های ایشان مانند خدای نامه، آیین نامه و گاهنامه، دیده نمی‌شود.» (Al-Masudi).

سنتی پسندیده‌ای که در میان اهالی فارس جریان داشت این بود که به اهل بیوتات قدیم را پاسداشت و نکویی می‌کردند و آنان را در امور برخوردیش مقدم می‌ساختند، اهل بیوتات تا مدت‌ها در میان ایرانیان به صورت پنهان شناخته شده بودند (Ibn Hawqal, 1938) گاه مشاهده شده که حتی تا چند قرن، فرزندان و بازماندگان همین اهل بیوتات امورات دیوانی را در تصرف خویش گرفته بودند. مدرک، احمد و فضل، که در دیوان‌ها در حدود سده چهارم هجری سمت داشتند، از دودمان اهل بیوتات قدیم ایرانی بودند (Istakhri, 2004) که جایگاه خویش را در قالبی دیگر حفظ کردند.^۱

جنگاوران (ارتیشتاران)

ارتیشتاران در دوره ساسانی

اسپهبدان، امرا و افراد برجسته ارتش ساسانی، جزو طبقات برتر بودند. طبقه جنگ‌جو مشتمل بر دو صنف سواره و پیاده بود. جایگاه ارتشتاران نزد مورخان گاه متفاوت است. بلعمی آنان را در طبقه نخست آورده و موبدان را نیز در طبقه بندی خود حذف کرده است. مسعودی در طبقه بندی خویش جایگاه سوم را به جنگجویان داده و در شاهنامه کهن (ترجمه غرالیسیر ثعالبی) نیز جایگاه ایشان اولین گروه می‌باشد که در جمع طبقات آورده شده است (Azari, 2007).

^۱ اصطلاح اهل بیوتات در قرون نخستین اسلامی علاوه بر ویسپوهران و بازماندگان، بر برخی از خاندان‌های مشهور عرب نیز اطلاق می‌شد؛ (قزوینی‌رازی، ۱۳۵۸ش: ۱۶۴/۱)؛ ابوالفرج ادعا دارد که اهل بیوتات عربی طوایفی بوده‌اند که بعد از خاندان بزرگ بنی‌هاشم، در درجه بعدی نامداری و شرافت بوده و به قولی سه و به قول دیگر به ۴ بیت تقسیم می‌شدند؛ (ابوالفرج، ۱۴۱۵ق: ۱۲۳/۱۹).

چگونگی مواجهه اولیه ارتشستاران با اعراب مسلمان

سران و فرماندهان نظامی با توجه به اینکه موجودیت خویش را وابسته به بقای حکومت ساسانی می‌دیدند نخست درمقابل سپاه اعراب مسلمان ایستادگی کردند. مقاومت سرسخت امپراتوری ساسانی در مقابل حمله‌های اولیه‌ی اعراب مسلمان، بیش‌تر خواست ارتشستاران بود؛ دراین‌باره بلاذری نگاشته است، «نبردگاه مهران در نخيله چنان از استخوان کشتگان آکنده گشت که با زمین هم‌سطح شد» (Al-Baladhuri, 1988) اما همین‌گروه هم که اقتدار و تمامیت سیاسی ساسانیان درکف درایت آنان بود، وقتی دیدند که مقاومت فایده‌ای ندارد، کم‌کم به‌فاتحان پیوستند. آنان باحفظ جایگاه خویش، ابتدا با لشکر ساسانی و در ادامه، با اعراب مسلمان، همراه شدند. ملحق‌شدن شماری از نظامیان ساسانی به‌لشکر مسلمانان، روند فتح را آسان کرد. (Ibn Isfandiyar, 1987).

علل و انگیزه‌های جنگاوران در همراهی با اعراب مسلمان

خستگی مفرط نظامیان ساسانی از جنگ‌های پی‌درپی، تماس نزدیک ایشان با نظامیان مسلمانان، تأثیرپذیری ایشان از وعده‌های جذاب آیین جدید (Al-Tabari, 1967) و شاید از همه مهم‌تر با چشم داشت به حفظ موقعیت قبلی خویش، به سپاه اسلام پیوسته و غالباً اسلام‌آوردند. این همکاری نوعی ارتباط دوسویه برای حفظ منافع دوطرف بود؛ چه‌اینکه از طرفی اعراب برای فتح سرزمین پهناور ایران بدون کمک ساکنان این سرزمین امکان پیروزی نداشتند و از سوی دیگر طبقات بالای جامعه آن‌روز ایران به‌فکر حفظ منافع و جایگاه قبلی خویش بودند و باتوجه به ضعف‌های درونی دولت ساسانی، چاره‌کار را در تعاملی سازنده با اعرابی یافتند که رفته‌رفته به فتح نهایی نزدیک‌تر می‌شدند. وقتی جریان کلی به نفع لشکر مسلمانان بود، جنگاوران نیز چاره‌ای جز همکاری نمی‌دیدند؛ همان‌گونه که هرمزان سردار ایرانی به علت خیانت برخی افراد مجبور به همکاری با اعراب شد (Al-Baladhuri, 1988; Ibn al-Athir, 1965; Ibn Miskawayh, 2000) آنان جزء اولین گروه‌های ایرانی بودند که به دعوت آیین‌نو پاسخ مثبت دادند (Moftakhari, 2004) اینان آنگاه که سپاه ساسانی را شکست خورده پنداشتند، به‌اعراب پیوستند و باآنان همکاری کردند (Al-Baladhuri, 1988) قباد سردار ساسانی، از جمله نظامیانی بود که به اعراب پیوست و با آنان به‌همکاری برخاست (Al-Tabari, 1967) شکست ساسانیان از اعراب را باید نتیجه‌ی سوءتدبیر، بی‌پروایی برخاسته از خودشیفتگی و فقدان فرماندهی پر قدرت و مقتدر مرکزی دانست که در نهایت منجر به همکاری فرماندهان ایرانی با اعراب و پیوستن به ایشان می‌شد (Dehghanpour & Masoumi, 2012).

فراگیرشدن همراهی جنگاوران ایرانی با اعراب مسلمان

پیوستن چهارهزار جنگجوی دیلمی لشکر رستم فرخزاد به‌سپاه سعدبن‌ابی‌وقاص در قادسیه نیز بسیار مهم و تعیین‌کننده بود؛ چه‌اینکه آنان در فتح مدائن و گشودن جلولا نیز همکاری کردند (Al-Baladhuri, 1988) ازاین‌رو عده جنگجویان مسلمانان پس از نبرد قادسیه افزایش یافت؛ حال آنکه در قادسیه تعداد این افراد از چندهزارتن تجاوز نمی‌کرد (Al-Tabari, 1967). درفاصله سال‌های ۱۴ تا ۱۶ هجری، شمار جنگجویان چند برابر شد و سرداران ایرانی نیز یکی‌پس‌ازدیگری به‌اعراب پیوستند، ازاین‌زمان ایرانیان در فتح سرزمین خویش مشارکت کردند (Dehghanpour & Masoumi, 2012) بی‌شک طرح مقابله اولیه طبقات بالای جامعه ایرانی به‌سان ارتشستاران، دبیران و دهقانان با اعراب از روی وطن‌دوستی و اجرای وظایف سازمانی بوده؛ ولیکن پس‌از تغییر معادلات جنگ به‌نفع لشکر اعراب مسلمان، چاره‌کار را در همراهی با اعراب دیدند؛ تا بیش‌ازاین قربانی سیاست‌های غلط شاهان خودکامه ساسانی نباشند؛ که آشکارا عامل این ضعف و زبونی پیش‌آمده بودند. نمونه رستم فرخزاد (برجسته‌ترین سردار ساسانیان) و ترس و تردید وی برای آغاز جنگ، شاهد متقنی براین مدعا است (Al-Tabari, 1967). البته بر اساس برخی اخبار، وی متمایل به پذیرش اسلام بود (Al-Yaqubi). شاید این علاقه بیش از آنکه برخاسته از تمایل قلبی باشد، ناشی از

شناخت صحیح وی از امکانات و شرایط دوطرف بود؛ چنان که دینوری آورده، رستم فرخزاد پس از مذاکره مستقیم با مغیره بن شعبه آنچه که سپاهش با آن روبه‌رو شده بود را بزرگ خواند. (Dinawari, 1989).

انگیزه اعراب در جذب جنگاوران

مسلمانان افراد آگاه به امور نظامی و البته شجاع را، جهت دریافت راهنمایی و کسب اطلاعات، جذب می‌کردند (Al-Tabari, 1967). چنانکه طلیحه فردی را اسیر کرد و از او اطلاعاتی درمورد تعداد سپاهیان، خدمه و همراهان آنان بدست آورد. او به اسلام گرایید و مسلم نامیده شد و در باقی نبردها با طلیحه همراه شد. مسلم در ادامه به عنوان والی مسلمین بر موصل نیز منصوب گشت. قباد خراسانی نیز سرنوشتی به مانند مسلم داشت؛ وی ابتدا با لشگر خود به اعراب پیوست و در ادامه از سوی فرمانروایان عرب به عنوان والی حلوان انتخاب شد (Al-Tabari, 1967). سیاه اسواری فرمانده یزدگرد هم با اعراب همراه شد (Al-Baladhuri, 1988). قتیبه در بیکند، از مناطق بخارا، جاسوسی به نام تندر داشت (Ibn A'tham, 1991). اصل به کارگیری و استفاده از نیروهای بومی، جهت افزایش سرعت گسترش فتوحات، از جمله روش‌های اصلی اعراب مسلمان در جریان گسترش جغرافیایی و فتح سرزمین‌های جدید بود. عمر بن خطاب به کارگزاران مستقر در مرزها نوشته بود، کسانی از «ساوره»^۱ پارسی را که حاجت به وجود ایشان است به کار گیرند و از جزیه معاف گردانند (Al-Baladhuri, 1988). در نتیجه‌ی این سیاست، گروهی از نظامیان ساسانی از همان آغاز فتوحات، به اعراب متمایل گشته و آنان را یاری کردند؛ چنان که از سپاه ۵۰۰۰ نفری «احنف» در خراسان، قریب به ۱۰۰۰ نفر از نومسلمانان پارس تبار بودند (Al-Baladhuri, 1988).

مستخدمین ادارات و دیوانیان (دبیران)

جایگاه دبیران در دوره ساسانی

دبیران مهم‌ترین رکن اداری-سیاسی عصر ساسانی بودند (Al-Masudi). طبقه دبیران یا مستخدمین اداری از این‌قرار بودند: منشیان، محاسبان، نویسندگان محاکم، نویسندگان قراردادهای، مورخان؛ پزشکان و منجمین نیز جزو این طبقه به‌شمار می‌آمده‌اند. دبیران ساسانی غالباً از میان اهل بیوتات انتخاب می‌شدند. آن‌ها به علت داشتن سواد، برای انجام امور دیوانی آموزش می‌دیدند. دبیران در دوران ساسانی گاه در قتل و حتی انتخاب پادشاه نیز نقش داشتند و این مساله متأثر از برآمدن ایشان از خاندان‌های شاهی بود (Christensen, 1989).

انگیزه دبیران در همکاری با اعراب مسلمان

پس از فروپاشی ساسانیان؛ جامعه ایرانی در حالت انفعال کامل قرار گرفت، در این میان طبقات متوسط ممتاز اما در عین حال متنفذ چون دهقانان و دبیران، با درک درست از شرایط به وجود آمده جدید درصدد شدند با استفاده از تجارب گذشته خود در امور دیوانی، با اعراب مسلمان همکاری کنند؛ تا بدین وسیله منافع دوسویه خویش و فاتحان را تأمین نمایند. در این میان دبیران به عنوان حاملان تجارب دیوانی و ملکداری، نقش تاریخی بسیار ارزنده‌ای ایفا کردند (Rezaei et al., 2010). در دوره جدید با ازمیان رفتن طبقات برگزیده‌ی شاهی، این خاندان‌ها و طبقات به عنوان کارشناسان امور اداری و تشکیلاتی مورد اقبال حاکمان عرب قرار گرفتند و فرصت یافتند در جهت حفظ و گسترش موارث فرهنگی و تمدنی قومی خود بکوشند (Bayat & Khosravi, 2010).

مهم‌ترین خاندان‌های ایرانی که در این زمینه با اعراب همکاری کرد؛ خاندان زاذان فروخ در عراق بود (Al-Baladhuri, 1988)؛ که فضل بن سهل دبیر و وزیر ایرانی مأمون عباسی نوه اوست (Ibn A'tham, 1991) دبیران طبقه اندیشمند جامعه‌ی ایرانی، در کنار دهقانان به عنوان

^۱. جنگجویان ایرانی ساکن بصره را گویند.

اشراف محلی، نمایندگان و طلایه داران فکری جامعه ایرانی محسوب می‌شدند. ایشان علاوه بر اینکه به صورت تدریجی البته عالمانه به اسلام گرویدند، میراث فرهنگی و تمدنی ایرانی را نیز به دوران اسلامی و تمدن اسلامی منتقل کردند (Khosravi & Bayat, 2008).

انگیزه اعراب مسلمان از جذب دبیران

پس از گسترش فتوحات اولویت اعراب حفظ فتوحات در درجه اول و اداره سهل متصرفات در درجه دوم بود. اعراب در امور دیوانی تخصصی نداشتند؛ از این رو استفاده از تجربیات دیوانی-اداری دبیران ایرانی امری اجتناب‌ناپذیر بود. میراث دیوانی ایران از طریق دبیران ایرانی بیش از میراث رومی وارد دیوانسالاری خلافت اسلامی گردید. اعراب مسلمان تصدی امور مالی و اداری تمدن اسلامی را اکثراً به دبیران با تجربه و نامدار ایرانی می‌سپردند و از توانمندی‌های ایشان بهره می‌بردند. خلفا جهت جلب وفاداری بیشتر دبیران ایرانی، آنان را به پذیرش اسلام تشویق می‌کردند؛ به عنوان نمونه با پیشنهاد مأمون عباسی فضل‌بن سهل وزیر زیرک و پر قدرت وی که نسبتاً از خاندان‌های متنفذ قدیمی ایرانی بود، مسلمان شد (Al-Tabari, 1967). از دیگر افراد مشهوری که به دعوت مأمون به اسلام درآمد، یحیی بن ابان گشنسب بود (Mohammadi, 1995, 2000).

تشکیل امپراتوری جدید و گسترش اراضی و تشکیلات سازمانی، امویان را بر آن داشت که دهقانان و دبیران ایرانی را در مشاغل مالی و تشکیلاتی به کار گیرند؛ دبیران ایرانی در دوره عباسیان ترقی بیشتری کردند و همواره به مناصب متعدد حکومتی می‌رسیدند. این طبقات و گروه‌ها، با همه توان فکری برای ارتقای جایگاه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود و جامعه خود و مقابله فکری با برتری جویی‌های اعراب حاکم، کوشیدند (Khosravi & Bayat, 2008).

نقش درخشان دبیران ایرانی در دوره اسلامی

اداره امور دیوانی به رغم سقوط ساسانیان در دست دبیران ایرانی باقی ماند و «دبیران توانستند با ایفای نقش پیشین خود، از یک سو، تأثیرات منفی بی‌تجربگی و ناکارآمدی حاکمان جدید را تا حدود زیادی تعدیل کنند و از سوی دیگر به مثابه بازوی توانمند اداری و اجرایی، اعراب مسلمان را در ملکداری یاری دهند» (Rezaei et al., 2010) دیوانسالاری ایرانی به تدریج از آغاز خلافت راشدین تا پایان دوره اموی به واسطه دبیران ایرانی وارد تشکیلات اسلامی شد و در نتیجه باعث توانمندی تشکیلات اداری امپراتوری روم به گسترش اسلامی گردید. حرکتی که موالی ایرانی با عنوان کتاب در دوره اموی آغاز کرده بودند، با روی کار آمدن خاندان‌های وزیر در عهد عباسیان ادامه یافت.

دبیران متنفذ ایرانی در دوره اسلامی

گرچه دبیران ایرانی بی‌درنگ به سوی جبهه‌ی پیروز مسلمین شتافتند؛ ولی پذیرش آیین جدید از سوی ایشان به این سرعت نبود؛ چنانکه در زمان نصر بن سیار^۱ اغلب دبیران این ناحیه بر آیین زرتشت همچنان باقی بودند (Frye, 1986) هر چند دبیران مسلمان ایرانی نیز در میان آنان دیده می‌شدند. ناگفته نماند، پس از تعریب دیوان‌ها در اواخر عهد امویان و ترجمه دیوان‌ها از پهلوی به عربی، دبیران ایرانی غالباً مسلمان شدند (Rezaei et al., 2010) سالم، ابن مقفع، عبدالحمید کاتب و دیگر دبیران برجسته و بلندآوازه ایرانی در اواخر عهد اموی بودند که علی‌رغم مشکلات بسیار پیش‌روی، توانستند با درایت تمام و هوشیاری کامل و نیز درک صحیح از مقتضیات به وجود آمده در بستر تاریخی جدید مهارت‌ها و توانمندی‌های خود را به معرض نمایش درآورند تا در نتیجه آن نقش بی‌بدیلی خود را در تأسیس دیوان‌ها و تشکیلات اداری خلافت اسلامی به همگان نشان دهند. با تکیه بر دستاوردهای تمدنی ایرانی بود که پس از سقوط امویان و قدرت‌گیری عباسیان؛ دبیران برجسته

^۱. وی آخرین حاکم اموی خراسان بود.

در موارد متعدد -از خاندان‌های مختلف ایرانی- به مقام وزارت رسیدند و عملاً اداره امور جهان اسلام را در زمان خود به دست گرفتند (Rezaei et al., 2010).

دهقانان

دهقانان در دوره ساسانی و تثبیت جایگاه در دوره اسلامی

دهقانان یکی از ارکان دولت ساسانی به‌شمار می‌رفتند (Spuler, 1994) ایشان از طبقه اشراف بومی دوره ساسانی، به عنوان طبقه عالی‌رتبه و تأثیرگذار اجتماعی در دوره اسلامی تبدیل شده و قرن‌ها به‌حیات اجتماعی اثرگذار خویش ادامه دادند. در قرن سوم و چهارم هجری هم‌زمان با حکومت سامانیان بر شرق ایران با اینکه بخش اعظم طبقه عالی‌رتبه نجبایی ایران از میان رفته بودند، دهقانان به‌منزله تنه درخت اجتماعی، هنوز پابرجای بودند (Christensen, 1989). در نظام جدید شان و منزلت سیاسی اجتماعی دهقانان تا بدان اندازه بالا رفت که گاه سران قبایل عرب لب به اعتراض گشودند و حکام عرب را در اعطای چنین جایگاه برجسته‌ای به ایشان، به باد انتقاد گرفتند (Al-Tabari, 1967). نخستین روی‌آوری‌ها در میان طبقات ایرانی به اسلام، از طبقه دهقانان آغاز گشت (Moftakhari, 1997) موارد متعددی از گروش دهقانان به اسلام توسط بلاذری گزارش شده که بیشتر مربوط به ناحیه «سواد» می‌باشد (Al-Baladhuri, 1988).

انگیزه دهقانان از همکاری با اعراب مسلمان

دهقانان نیز همچون دبیران به انگیزه حفظ منافع و استیلاي خویش بر کشاورزان و سرزمین‌های تحت امر (Dehghanpour & Masoumi, 2012) و در برخی موارد برای حفظ جان مردم مناطق تحت‌نفوذ خویش (Mohammadi Malayeri, 2000) با اعراب مشارکت کردند. آنان برای نشان دادن سرسپردگی در برابر فاتحان، بریکدیگر پیشی می‌جستند. (بلاذری، ۱۹۸۸ م: ۴۰۵) اشپولر معتقد است: «در گروش به مذهب فاتحان رهبران اشراف و اعیان همواره پیش قدم بودند. فاتحان عرب نیز در مقابل، قدرت و نفوذ قبلی ایشان را حفظ می‌کردند و گاه دیده می‌شد از طریق ازدواج، نسبت خویشاوندی با آنان برقرار می‌کردند.» (Spuler, 1994) دهقانان حیره مراقب اوضاع بودند و انتظار می‌کشیدند ببینند سرانجام کار خالدبن‌ولید با مردم شهرشان چه می‌شود؛ و آن‌گاه که خالد پیروز شد، دهقانان پیش‌قدم صلح شدند (Al-Tabari, 1967). یکی از دهقانان قومس با گرفتن معافیت خراج‌دهی از عبدالله‌بن‌عمر (حاکم بصره) وی را از کوتاه‌ترین راه به خراسان رساند و او موفق شد شهرهای این منطقه را به راحتی فتح کند (Al-Yaqubi).

انگیزه اعراب مسلمان از جذب دهقانان

در مورد علل و فلسفه‌ی جذب گسترده دهقانان گفته شده، برخی از خلفا و حاکمان عرب برای ریشه‌دار کردن نفوذ خویش، سعی در دعوت و ارائه‌ی اسلام به دهقانان می‌نمودند؛ چه اینکه از این طریق، کشاورزان بسیاری که در عمل تابع دهقانان بودند به سهولت دین اسلام را می‌پذیرفتند (Abbasi, 2012). برخی از حاکمان خراسان بزرگ جهت تثبیت موقعیت و حکومت امویان به فکر مسلمان نمودن اشراف محلی و افزایش تسلط و سیطره خویش بر امور، از طریق آنان در بین رعایا بودند. آن‌ها با این کار تأثیر مثبتی بر روند رشد و گسترش اسلام در میان اهالی خراسان ایجاد نمودند (Abbasi, 2012). ارتباط نزدیک با دهقانان از زمان خلافت عمر آغاز شد و دهقانان در تمامی دوران حکومت امویان، حضوری جدی و تعیین کننده در ساختار دیوانی داشتند. از نگاه معاویه و والیانش، اقتدار مالی دولت رابطه‌ای تنگاتنگ با اقتدار دهقانان داشت و از اینرو تلاش می‌کردند دهقانان را همواره راضی نگاه‌دارند (Al-Baladhuri, 1988). حکام عرب، دهقانان را بر مناصب خویش ابقا کرده و به آنان منزلتی ویژه بخشیدند. خلیفه دوم در جریان تقسیم اموال بیت‌المال، برای تعدادی از بزرگان ایرانی از جمله فیروزبن یزدگرد و دهقان نخبیرگان، مقرری ثابت تعیین کرد (Al-Yaqubi). اسلام آوردن طبقات ممتاز ایرانی در روند افزایش گروش به اسلام در میان سایر طبقات، نقشی مهمی به جای گذاشت و روند اسلام پذیری عامه مردم را نیز تسهیل و تسریع کرد (Tahmasbi, 2016). مسلمان شدن غزوان با دعوت

مهلب بن ابی صفره، همچنین طغشاده با دعوت قتیبه بن مسلم و صول با دعوت یزید بن مهلب (Abu al-Faraj al-Isfahani, 1994) فیروزان بن چهاربخت استندار، جد یحیی بن منده از فقهای حنبلی اصفهان، از جمله این موارد است (Abu Nu'aym, 1998).

تقدم درهمگرایی با اعراب و گروش به اسلام

به گواه تاریخ اعراب گاه در تشخیص صحیح چینش طبقات اجتماعی ساسانی دچار اشتباهاتی شدند که این خطا در گزارش راویان فتوحات هم دیده می شود. به عنوان مثال در اوایل دوره اسلامی اغلب همه بزرگان صاحب نام ایرانی را «دهقان» خطاب می کردند و گاهی پادشاه و مرزبان یک شهر و منطقه را نیز بانام «دهقان» می خواندند. (گننام، تاریخ سیستان، ۸۱) اشراف محلی برحسب معمول خود را سهل تر با شرایط حکومت جدید وفق می دادند و تغییر کیش ایشان نسب به طبقات فرودست تر از آن ها در این راستا آسان تر بود. آنان قادر بودند در توسعه آیین جدید و تثبیت حکومت اعراب مسلمان سهم موثری داشته باشند. ضمن اینکه مردم عادی در بیشتر موارد چشم به اشراف بومی خود و عملکرد ایشان داشتند (Abbasi, 2012) به گونه ای که یکی از علل عمده ی تسریع و تسهیل روی آوری ایرانیان به اسلام، گروش طبقات بالا، به خصوص دهقانان و دبیران به آیین جدید بود. البته نباید از این مسأله غافل ماند که علاوه بر گروش دهقانان و طبقات فرادست به اسلام، پرداختن جزیه و تخفیف های مالیاتی نیز در اسلام آوردن طبقات فرودست مؤثر بود (Spuler, 1994). از این رو جزیه گرفتن امویان از تازه مسلمانان غیرعرب، برای مدت کوتاهی رشد اسلام را سد کرد.^۱

ریچارد بولت نظریه ای کاملاً عکس در این مسئله دارد، وی براین باور است: از میان طبقات متفاوت اجتماعی ایران، دو گروه بیش از دیگران تمایل به اسلام آوردن داشتند: گروه نخست اسیران جنگی و گروه دوم طبقات فرودست جامعه ایرانی بودند که عمدتاً در اراضی کشاورزی حقارت وار به کار مشغول بودند (Bulliet, 1985). فیلیپ حتی براین باور است که استقبال کشاورزان آرامی ناحیه ی عراق از جنگ آوران عرب، یکی از دلایل موفقیت ایشان می باشد (Hitti, 1965) به نظر می رسد نظریه بولت چندان قابل دفاع نباشد؛ چه اینکه در اوایل؛ گروش طبقات نسبتاً بالای اجتماعی مانند دهقانان به اسلام شایع تر از طبقات فرودست بوده است (Moftakhari, 1997; Tahmasbi, 2016).

توده مردم (روستائیان (واستریوشان) و صنعتگران و شهریان (هتخشان))

مواجهه طبقات فرودست، به این لحاظ که توده مردم ایران را تشکیل می دادند، از اهمیت بالاتری برخوردار است:

جایگاه توده مردم ایران در نظام طبقاتی ساسانی (پیشه وران و زارعان)

در جامعه ساسانی، طبقات پایین جامعه حق کسب دانش و هنر را نداشتند. تعلیم و تربیت غالباً منحصر به فرزندان اعیان و ثروتمندان بود و این کار معمولاً به وسیله کاهنان صورت می گرفت (Durant, 1958)؛ که مبدا اشخاصی از توده ملت در کسب دانش و تحصیل هنر بر طبقات اشراف پیشی بگیرند! این مسأله به خودی خود، نابودی نبوغ و استعدادها را موجب می گشت. در عصر ساسانی هنرمندان و متفکرین ابداً از طبقات فرودست مردم برنخواستند؛ چه اینکه علم و دانش به نوعی در استثمار و سلطه ی اشراف بود. مردم در جریان جنگ ها از سر فقر و فلاکت به دنبال سواره نظام به راه می افتادند تا، اجساد کشته گان را برهنه کنند و نظامیان را خدمت نمایند تا از این راه اندکی از ابتدایی ترین نیازهای خویش را تأمین کنند (Christensen, 1989). مالیات تنها از توده ها و طبقات فرودست جامعه ستانده می شد. در ره گذر تاریخ ساسانیان، نظام ظالمانه طبقاتی همواره موجبان اعتراضات و شورش های گسترده و فراگیر بوده است؛ لکن غالب این جنبش ها به شدت تمام

^۱. امیرالمومنین علی (ع) زمانی بر سرکار آمد که، جامعه برتری عرب بر عجم و موالی را اصلی بی چون و چرا و مسلم فرض کرده بود. این باور درست نقطه مقابل سیره علوی بود؛ چه اینکه امام از منظر دینی دلیلی بر پذیرش این تفاوت ساختگی و به دور از مبانی اسلام ناب نمی دید. این روحیه عدالت محور و حق طلبانه یکی از دلایل به راه انداختن جنگ های داخلی علیه امام (ع) در دوران خلافت آن حضرت بود. مغیره ضبی در این باره می گوید: علی (ع) موالی را دوست داشت و با آنان مهربان بود؛ ولی عمر بن خطاب از ایشان بیزاری می جست و دوری می کرد (Thaqafi Kufi, 1974)

سرکوب می‌شدند. نهضت مزدکیان یک خیزش سراسری مردمی علیه سیستم سخت و شکننده‌ی طبقاتی بود که در اندک مدتی در نواحی وسیعی از ایران فراگیر شد؛ اما در نهایت کسری‌انوشیروان به‌پشتیبانی طبقات فرادست، این حرکت را به‌شدت سرکوب و بیش از ۸۰۰۰ نفر را قتل‌عام کرد (Al-Masudi, 1988).

جایگاه اجتماعی توده مردم ایران بعد از ورود اسلام

کشاورزان، پیشه‌وران و کارگران شهری؛ که جزو طبقات فرودست جامعه ایرانی پیش از اسلام بودند در دوره اسلامی نیز بسیاری از آنان به اسارت و بردگی و کنیزی رفتند و محروم از هرگونه حقوق اجتماعی بودند. مواجهه جمعی این طبقات و یا افرادی از آنان در جریان حوادث و تحولات سیاسی، نظامی و اجتماعی به سبب سلب حقوق انسانی، مقابله با سلطه و سیاست‌های سوء و ظالمانه اربابان عرب خود و بالخصوص خلفای اموی بود؛ از این‌رو در مواقعی چون قیام مختار، قیام زید، دعوت عباسیان و ...، به امید کسب حقوق اجتماعی، به این قیام‌ها می‌پیوستند.

انگیزه کشاورزان و پیشه‌وران در همکاری با اعراب مسلمان

دشوار نبودن دستیابی مسلمان به برخی از فتوحات، می‌تواند نتیجه بعضی همدلی‌های ایرانیان با فاتحان مسلمان باشد که خود تاحدی ناشی از این امر بود که اصولاً در ایران به واسطه قدرت مافوق طبقاتی دولت، طبقات اجتماعی - صرف نظر از تضادها و اختلاف منافع درونی خود- از دولت بیگانه بودند و یا به عبارت دیگر دولت را از خود نمی‌دانستند. از این‌رو به هنگام ضعف و تزلزل دولت از آن فاصله گرفته و دولت را بی‌دفاع می‌گذاشتند (Katouzian, 1993)؛ با این‌وجود میزان نزدیک بودن هر یک از گروه‌های اجتماعی به مرکز قدرت یا دور بودنشان از آن و نیز باتوجه به عوامل دیگر، انگیزه و نحوه برخورد هریک از لایه‌های اجتماعی ایران با اعراب و اسلام تقریباً متفاوت از دیگری است (Moftakhari, 2004). در این شرایط کاملاً طبیعی و منطقی است که لایه‌های پایین جامعه فروپاشیده‌ی ساسانی از همه طبقات به‌دولت دورتر و احساس وابستگی و وفاداری کمتری داشته باشند.

همکاری برخی متنفذان و یا شهروندان منطقه‌ای عامل مهمی در فتح سریع ایران به حساب می‌آید (Ibn Isfandiyar, 1987) همه این همکاری‌ها به خاطر نارضایتی اکثریت توده مردم ایران از نظام طبقاتی متعصب دوره ساسانی، گذران سخت زندگی معیشتی، تضییع حقوق انسانی و تحقیر همیشگی آنان از سوی طبقات فرادست همچون خاندان‌های شاهی و موبدان، زمینه‌ساز اصلی تمایل آنان به تغییرات و تحولاتی بود که اسلام داعیه‌دار آن بود. در مجموع، می‌توان گفت: برخلاف مردم مناطق زراعت‌پیشه، فرودستان شهری نقش مهمی در ایجاد زمینه برای دستیابی به صلح و در نتیجه مسلمان شدن جامعه ایرانی داشتند؛ چنان که در اصفهان با فشار طبقات فرودست، پادوسبان (مرزبان منطقه) علی‌رغم تمایلش، در برابر اعراب مسلمان تسلیم شد و به مردم گفت: «ای مردم اصفهان، شما را فرومایه دیدم، آنچه کردم شایسته شما بود» (Al-Baladhuri, 1988).

سیاست‌های بازدارنده اعراب در گروش طبقات فرودست به اسلام

باید در نظر داشت فاتحان عرب اغلب از این فرموده امام صادق (ع): «كُونُوا دُعَاءَ إِلَى أَنْفُسِكُمْ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ» نه تنها بی‌بهره بودند؛ بلکه ایشان با عملکرد غیراسلامی خویش اقشار فرودست ایرانی را از آیین جدید روی گردان کردند. این پاسخ آن سوال است که چرا روند پذیرش اسلام در ایران به کندی صورت پذیرفت و تا دو سه قرن پس از ورود خویش به ایران همه‌گیر شد؟ (Bulliet, 1985) این پرسش در مورد سایر ملل اسلامی نیز صادق است. بی‌شک سیاست‌های تبعیض قومی و غیر انسانی و اسلامی زمامداران و حاکمان مسلمان خصوصاً امویان در این میان، بیش از همه عوامل دیگر دخالت داشت. با گسترش فتوحات و تشکیل حکومت عرب‌گرای امویان که همواره به‌موالی و مخصوصاً ایرانیان انواع اهانت و تحقیر را روا می‌داشتند و علاوه بر آن سهم پیشه‌وران و زارعان که جایگاه اجتماعی خاصی نداشتند از این حقارت‌ها بیشتر بود. در

این میان نهضت شعوبیه نوید بخش آزادی از تحقیرها و توهین‌هایی بود که از سوی اعراب ده‌ها سال موالی را می‌نواخت. ایرانیان به کمک احزاب و سازمان‌های مخفی و آشکاری که علیه بنی‌امیه پدیدآوردند، باتدبیر ابومسلم و یاران او که غالباً از اقشار زجرکشیده مردم ایران بودند، بنیان حکومت اموی را برانداختند؛ از این‌رو با سقوط امویان و کاهش تحقیر ملل غیرعرب (تا پایان قرن دوم) تعداد مسلمانان ایران افزایش چشمگیری یافت و در بسیاری از شهرهای بزرگ و کوچک، تعداد مسلمانان از زرتشتیان پیشی گرفت (Tahmasbi, 2016).

اقدامات برخی از حاکمان در جذب توده‌های مردم ایران به اسلام

سیاست اصلی بنی‌امیه کشورگشایی، افزایش درآمد مالیاتی و اخذ جزیه بیشتر بود، هرچند گاه به‌ندرت، تعداد اندکی از والیانشان تلاش‌هایی در جهت گسترش اسلام می‌کردند. مثلاً با دعوت حاکم خراسان قتیبه بن مسلم باهلی، «طغشاده» پادشاه بخارا اسلام آورد. (نرخشی، ۱۳۶۳: ۱۴) قتیبه برای فراگیر شدن اسلام و مسلمانی در خراسان فرمان داد اعراب در خانه‌های مردم ساکن شوند. وی در خراسان مساجد فراوانی بناکرد و بدین شیوه مسلمانی را آشکار ساخت. (همان، ۶۶) به گواه تاریخ، مانع اصلی برسر راه گسترش اسلام در آن زمان، سیاست‌های ناسیونالیسم عربی امویان بود که آنان در کلیه شؤون اجتماعی، عرب را بر عجم برتری می‌دادند و اغلب با اخذ جزیه از نومسلمانان غیرعرب، راه گسترش اسلام را سد کرده و تازه مسلمانان را از اسلام روی گردان می‌کردند. خطمشی اولیه‌ی امویان این بودند، مبادا درآمدشان با اسلام آوردن افراد جدید کم شود و ثانیاً برآن بودند، درست برخلاف آموزه‌های اسلام اصیل؛ این آیین یک دین عربی باقی‌بماند (Tahmasbi, 2016). پس از فروپاشی بنی‌امیه، در دوره حکومت مأمون عباسی در مرو، بسیاری از خراسانیان به سبب سیاست‌های مشوقانه‌ی او مسلمان شدند (Ravandi, 2003).

مأمون در این اندیشه بود، با پایان دادن به سیاست‌های ناسیونالیسمی عربی، راه را برای مسلمان شدن مردم طبقات عادی در مناطق تحت‌المرخویش هموار گرداند و با ایجاد این‌گونه پیوستگی با ایشان از حمایت آنان در مقابل برادرش امین برخوردار گردد. حضور تاریخی امام علی بن موسی الرضا (ع) در مرو و به طور کلی توقف ایشان در برخی از شهرها در طول مسیر مدینه تا خراسان، موج جدیدی از اسلام‌گرایی توأمان با محبت و متابعت از اهل بیت (علیهم‌السلام) را در ایران به ارمغان آورد.

تاجران و سوداگران

در مورد سوداگران و تاجران که اغلب باید از طبقات نسبتاً بالای اجتماعی ساسانی بوده‌باشند، باید گفت که رسوم اجتماعی و تجاری اسلام به آنان امتیازاتی اعطا می‌کرد؛ برخلاف احکام آیین زرتشت که آنان را در مضیقه و تنگنا قرار می‌داد. (Bosworth, 1991) با ورود اسلام به ایران تجارت کاروانی با چین رونق فراوانی پیدا کرد و داغ شد و تجار بهره‌های فراوان بردند و ثروت‌های بسیار کلانی کسب کردند (Barthold, 1987). کار تا بدان جا پیش‌رفت که گاه تجار تأمین هزینه‌های لشگرکشی اعراب مسلمان را نیز عهده‌دار شدند. (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۸۶) ایشان براساس ویژگی‌های شغلی‌شان دارای جهان بینی نسبتاً باز و فاقد تعصبات مذهبی سایر قشرهای اجتماعی بودند و اصولاً با دین و آیین نیز کاسبکارانه برخورد می‌کردند. شاید این سخن بولت بیراه نباشد که «افراد تحصیل کرده‌تر و ثروت‌مندتر و صاحبان روحیه جهان‌وطنی و ماجراجویی، معمولاً یا خود نوآورنده و یا پذیرنده متقدم یک نوآوری هستند» (Bulliet, 1985).

نتیجه‌گیری

با توجه به داده‌های تاریخی آنچه منطقی به نظر می‌رسد، این است که اسلام آوردن: ارتشتاران، دبیران و دهقانان و حمایت اعراب از آنان یک مسئله دوسویه برای حفظ منافع دو طرف بوده است؛ به این معنی که چون طبقات فرادست به فکر حفظ منافع خویش بودند، چاره‌کار خود را در همکاری با فاتحان دیدند و اعراب مسلمان برای سهولت در فتح و اداره مناطق وسیع آن، سعی در جلب این طبقات به اسلام و همکاری با آنان می‌کردند، که در موارد بسیاری این همکاری‌ها به گروه طبقات متنفذ ایرانی به آیین جدید جهت قرابت و جلب اطمینان بیشتر

می‌انجامید. در سوی دیگر طبقات فرودست و توده مردم ایران که دوباره با تحقیر و توهین روبرو شدند، در موضعی کاملاً وارونه نسبت به طبقات بالا؛ نخست موضع تقابلی و شرکت در قیام‌ها را در پیش گرفتند؛ اما پس از کاهش سیاست‌های تبعیض قومی حاکمان عرب (که به نوعی تمامی طبقات بالا و پایین ایرانی را می‌نواخت) و نیز افزایش سطح معرفتی عموم و به خصوص طبقات فرودست نسبت به معارف اصیل اسلام از روزنه اهل بیت (علیهم‌السلام)، به سرعت به آیین جدید روی‌آور شدند.

با کنکاش در سویه دیگر این مواجهه چنین یافت شد که، اعراب مسلمان نخست با بکارگیری طبقات نسبتاً متنفاً ایرانی سعی در تسهیل در اداره امور دیوانی و کشورداری و نیز سیطره بیشتر بر طبقات فرودست ایرانی داشته‌اند؛ ولیکن این همکاری‌ها با سقوط امویان و پایان سیاست‌های تبعیض نژادی ایشان به همگرایی و هم‌افزایی واقعی بین اعراب مسلمان و ایرانیان انجامید؛ کما اینکه در طی اندک زمانی ایرانیان در سیستم اداره خلافت اسلامی در دوره عباسی با جلب اعتماد و اثبات لیاقت و توانمندی‌های خویش تا بالاترین درجات حکومتی و حتی وزارت و وزیر الوزرای پیش رفتند و با حمایت همه جانبه از دانش و دانشمندان و انگیزش خلفای عباسی در این امر مهم، نقش بسزایی در اعتلای تمدن اسلامی ایفا کردند؛ از اینرو نقش اولیه‌ی استفاده ابزاری از ایرانیان توسط اعراب مسلمان کم رنگ باخت و جایش را به قرابت دینی، فرهنگی و سیاسی سپرد؛ حاصل اینکه ایرانیان و اعراب مسلمان در طی کمتر از دو قرن زیر پرچم آیین اسلام و تمدن اسلامی به مثابه ملتی واحد درآمدند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abbasi, A. A. (2012). Rulers of Khorasan and the Spread of Islam during the Umayyad Era. *History Research Journal*, 7(28).
Abu al-Faraj al-Isfahani, A. i. H. (1994). *Al-Aghani (The Book of Songs)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
Abu Nu'aym, A. i. A. (1998). *Dhikr Akhbar Isfahan (History of Isfahan)*. Soroush.
Al-Baladhuri, A. i. Y. (1988). *Futuh al-Buldan (Conquests of the Lands)*. Dar wa Maktabat al-Hilal.

- Al-Masudi, A. i. H. *Al-Tanbih wa al-Ishraf (The Book of Notification and Verification)*. Dar al-Sawi (Offset Qom: Moasseseh al-Manabe al-Thaqafah al-Islamiyyah).
- Al-Masudi, A. i. H. (1988). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar (Meadows of Gold and Mines of Gems)*. Dar al-Hijrah.
- Al-Tabari, M. i. J. (1967). *Tarikh al-Tabari (History of the Prophets and Kings)*. Dar al-Turath al-Arabi.
- Al-Yaqubi, A. i. A. W. *Tarikh al-Yaqubi (History of Yaqubi)*. Dar Sader.
- Azari, S. (2007). Arteshtar (Warrior). In *Encyclopedia of Iran 2*. Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Barthold, W. (1987). *Turkestan Down to the Mongol Invasion (Turkestan-Nameh)*. Agah.
- Bayat, A., & Khosravi, M. R. (2010). The Role of Prominent Iranian Families in the Interaction Process of Iranian and Islamic Cultures until the 4th Century AH. *Research Journal of Islamic Civilization History*, 43(1).
- Bosworth, E. C. (1991). *The History of Sistan: From the Coming of the Arabs to the Rise of the Saffarid State*. Amirkabir.
- Bulliet, R. W. (1985). *Conversion to Islam in the Medieval Period*. Tarikh-e Iran.
- Christensen, A. (1989). *Iran During the Sassanid Empire (L'Iran sous les Sassanides)*. Donyay-e Ketab.
- Dehghanpour, Z., & Masoumi, M. (2012). The Role of Iranians in the Conquest of Iran by Arabs from the Beginning to the End of the First Century AH (Groups, Motives, and Types of Cooperation). *Islamic History Studies*, 4(13).
- Dinawari, A. i. D. (1989). *Al-Akhbar al-Tiwal (The Long Narratives)*. Manshur al-Radhi.
- Durant, W. (1958). *The Story of Civilization (Volume 1: Our Oriental Heritage)*. Eqlal, Franklin.
- Frye, R. N. (1986). *Bukhara: The Medieval Achievement*. Scientific and Cultural Publishing Company.
- Hitti, P. K. (1965). *History of the Arabs*. Haghighat.
- Ibn A'tham, A. (1991). *Al-Futuh (The Conquests)*. Dar al-Adwa.
- Ibn al-Athir, A. i. A. a.-K. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh (The Complete History)*. Dar Sader.
- Ibn Hawqal, M. (1938). *Surat al-Ard (The Face of the Earth)*. Dar Sader (Offset Leiden).
- Ibn Isfandiyar, M. i. H. (1987). *Tarikh-i Tabaristan (History of Tabaristan)*. Padideh Khavar.
- Ibn Miskawayh, A. i. M. (2000). *Tajarib al-Umam (The Experiences of the Nations)*. Soroush.
- Istakhri, I. i. M. (2004). *Masalik al-Mamalik (Routes of the Realms)*. Dar Sader (Offset Leiden).
- Katouzian, H. (1993). *Despotism, Democracy, and the National Movement*. Markaz.
- Khosravi, M. R., & Bayat, A. (2008). The Confrontation of Iranian Society against the Domination of Muslim Arabs in the First and Second Centuries AH. *Farhang*(67).
- Moftakhari, H. (1997). Iran in the Transition Period (Transition from the Ancient Era to the Islamic Era). *Cultural-Communication Studies, Journal of Cultural Research*(4).
- Moftakhari, H. (2004). Iranian Society in Confrontation with Muslim Arabs. *History of Islam*, 4(16).
- Moftakhari, H., & Zamani, H. (2002). *History of Iran from the Arrival of Muslims to the End of the Tahirid Dynasty*. SAMT.
- Mohammadi Malayeri, M. (1995). *Iranian Culture*. Tous.
- Mohammadi Malayeri, M. (2000). *History and Culture of Iran in the Transition Period from the Sassanid Era to the Islamic Era*. Tous.
- Pirnia, H. (1996). *History of Ancient Iran*. Donyay-e Ketab.
- Pirnia, H., & Eqlal Ashtiani, A. (2001). *History of Iran from the Beginning to the Extinction of the Qajar Dynasty*. Khayyam.
- Pourdavoud, E. (1998). *Gathas: The Oldest Part of the Avesta*. Asatir.
- Ravandi, M. (2003). *Social History of Iran*. Negah.
- Rezaei, R., Bayat, A., & Mousavi, S. J. (2010). The Role of Iranian Scribes in the Establishment and Formation of Islamic Bureaucracy in the First Century AH. *Research Journal of Islamic Civilization History*, 43(1).
- Spuler, B. (1994). *History of Iran in the Early Islamic Centuries*. Scientific and Cultural Publishing Company.
- Tahmasbi, S. (2016). A Comparative Study of the Temporal and Spatial Trend of the Spread of Islam in Iran. *Research Journal of Islamic History*(22).
- Thaqafi Kufi, I. i. M. (1974). *Al-Gharat (The Raids)*. Society for the National Heritage of Iran.
- Zarrinkoub, A. (1998). *History of the Iranian People Before Islam*. Amirkabir.